

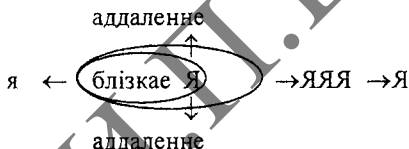
С.Б. Кураш

ПРАСТОРАВЫ СВЕТА ЛІРЫЧНАГА “Я” Ў ЛЮСТЭРКУ МЕТАФАРЫ (на матэрыяле тэкстаў беларускай і рускай паэзіі)

Работа выканана пры падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў (грант Г03М-077).

Канцэптуалізацыя прасторы – неад’емная частка моўнай карціны свету. Нацыянальныя мовы маюць наборы спецыяльных сродкаў выяўлення прасторавых адносін, структурыруюць адпаведныя функцыянальна-семантычныя палі. Паэтычнае ўспрыманне свету накладвае дадатковую класіфікацыйную сетку на існуючы ў мове інструментарый адлюстравання прасторы, уводзіць свае пункты адліку, пашыраючы часам звыклія каардынаты.

Гаворачы аб паэзіі, трэба адзначыць, што яна Я-цэнтрычная. Іменна лірычнае “Я” – адзін з тыповых цэнтраў паэтычнай тэкставай прасторы. Разгледзім два магчымых вектары руху ў гэтай прасторы: 1) “звонку, па вертыкалі” – ад прасторы да “Я” (г.зн.: якая прастора вакол “Я”, ад якіх да якіх межаў яна пашыраецца) і 2) “знутры, па гарызанталі” – ад “Я” да прасторы (г.зн. якімі фігурантамі, акрамя “Я”, напаўняецца прастора, як яны суіснуюць у гэтай прасторы). Схематычна гэта можна паказаць так:

У структурыраванні абодвух вектараў (і “гарызантальнага”, і “вертыкальнага”) адметная роля належыць метафары. Метафары, якія “пакрываюць” сукупнасць узаемаадносін “Я” – прастора, – адзін з характэрных тыпаў канцэптуальных метафар у паэтычным дыскурсе.

“Па гарызанталі” можна выявіць статус самога “Я” як фігуранта паэтычнай прасторы. Па-першае, “Я” можа выступаць як самакаштоўная прастора, як форма існавання, як самалакалізацыя:

*Есть слово “я”. Оно во тьме недаром
К небытию испытывает злость...
Оно во мне. Оно одним ударом
В меня по шляпку вбито, словно гвоздь.*

(Е. Винокуров).

Лірычнае “Я” можа быць паглыбленым у інтымную, асабістую прастору (каханы чалавек, сям’я, сябры), што пазначана на схеме малым “я”. Гэта характэрна для інтымнай, бытавой лірыкі, лірыкі дружбы. Метафарай пры гэтым мадэліруюцца суадносіны “Я” – “ТЫ”:

*Я – страница твоему перу.
Всё приму. Я белая страница.*

(М. Цветаева);

Як можна бачыць, тут выкарыстоўваюцца метафары, якія мадэліруюць выдзяленне адзінкавага з множнага і ў той жа час падкрэсліваюць іх непарыўную сувязь у прасторы.

Праз прызму такой метафары часам робіцца спроба вызначыць каштоўнасныя параметры “Я” ў прасторавых (і – разам з тым – у часавых) межах соцыума, пры гэтым “Я” ў адносінах да прасторы ацэньваецца з боку або як “ЁН”, або шляхам самаўключэння “Я” ў сацыяльную прастору ў выглядзе “МЫ”:

Мы в Истории –
буквы.
Лишь немногие –
слово.
(Р. Рождественский);

Кто из них
будет книгою бытия,
Кто слепой запятой
в неразборчивом шрифте?
(В. Луговской).

Аксіялагічная накіраванасць такой метафары стварае аснову для надзвычай цікавай з’явы інтэртэкстуальнага дыялога метафар, які ў дадзеным выпадку ўяўляе сабой спрэчку метафарычных канцэптаў (больш падрабязна аб гэтым гл.: [1, 88–95]). Параўн. вядомую формулу Ул. Маякоўскага з паэмы “Владимир Ильич Ленин”:

Единица – вздор,
единица – ноль...

Палемічным водгукам на гэтую метафару з’явіліся радкі Я. Еўтушэнкі:

Народа стержень – это единицы.
Из личностей народ –
не из нулей.

На каштоўнасныя параметры лірычнага героя можа ўказаць суаднясенне яго з той ці іншай прасторай: якой прасторы ён заслугоўвае і якая прастора яму адпавядае. Параўн.:

Его зарыли в шар земной,
А был он лишь солдат,
Всего, друзья, солдат простой,
Без званий и наград.
Ему как мавзолее земля –
На миллион веков,
И Млечные Пути пылят
Вокруг него с боков.

(С. Орлов).

Нарэшце, на полюсе прасторавага максімуму метафара рэпрэзентуе адносіны “Я” да нейкай іерархічна вышэйшай існасці (Я), г.зн. ТВАРЦУ, БОГУ. Параўн.:

Благодарю, необъятный Создатель,
что я мгновенный твой соглядатай –
Сидоров, Медичи или Борджиа –
скрепочка Божья!

(А. Вознесенский);

И в солнце, среди синевы
расцветшее, нацелясь мною,
меня спускают с тетивы
стрелю с тонкою спиной.
Весёлый центробежный вихрь
меня из круга вырвать хочет.

*О, Жизнь, в твою орбиту вник
меня таинственный комочек!*

(Б. Ахмадулина);

*Боже, ведь я же Твой стебель,
что ж меня отдал толпе?
Боже, что я Тебе сделал?
Что я не сделал Тебе?*

(А. Вознесенский).

“Па вертыкалі” можна назіраць, якая прастора з’яўляецца тыповай для змяшчэння ў яе лірычнага “Я”. Для адных паэтаў гэта максімальна шырокія межы:

*Почему люди рвутся в стратосферу? Что,
дел на земле мало?*

(А. Вознесенский);

*Небу ўсе гімны і легенды,
Долу –
Бугроў мазалі.
Космас інтэлігентны,
Ды ёсць
Інтэлект зямлі.*

(Р. Барадулін).

Іншыя імкнуцца да “зямной” сферы быцця:

*Ах, я тоже желаю
На просторы вселенной!
Ах, я тоже на небо хочу!
Но в краю незнакомом
Будет грусть неизменной
По родному в окошке лучу.*

(Н. Рубцов);

*Яблыкі дождж вымыў на балконе,
І святлейшы стаў пачатак дня.
Дзесьці тупаюць пад дубам коні,
Дзесь бярэ ваду мая радня...*

(А. Пысін).

Мікра- і макрасвет іншым часам могуць быць звязаны ў адзіны кампаратыўны комплекс:

*Сколько звёзд!
Как микробов*

в воздухе...

(А. Вознесенский).

Можна назіраць наступнае паслядоўнае папярэнне лакатыўнай сферы, адносіны з якой стварае лірычнае “Я”: быт → дом → малая радзіма → краіна → зямля → прырода → бясконцаць (космас). Параўн.:

*Я одет поверх куртки
в квартиру с коридорами-рукавами,
где из почтового ящика,
как платок из кармана,
газета торчит,*

сверху дом,

*как боярская шуба
каменными мехами.*

(А. Вознесенский);

Россия,

*я – твой капиллярный
сосудик,
мне больно когда –*

тебе больно, Россия.

(А. Вознесенский);

*Наша земля – голова великана,
Мы же – зверушки в трущобах волос...*

(Н. Клюев);

*Мы вырастаем!...
Нам тесно*

*в клетке
меридианов и параллелей.*

(Р. Рождественский);

*В гибком зеркале природы
Звёзды – невод, рыбы – мы,
Боги – призраки у тьмы.*

(В. Хлебников);

*И я выхожу из пространства
В запущенный сад величин
И мнимое рву постоянство
И самосознание причин.*

*И твой, бесконечность, учебник
Читаю один, без людей, –
Безлистственный, дикий лечебник,
Задачник огромных корней.*

(О. Мандельштам).

У вершы А. Вазнясенскага “Не забудь” лірычны герой паслядоўна праходзіць праз усе названыя прасторавыя сферы, фігурыруе ў іх як цэнтр, стваральная, актыўная асоба. Ён падпарадкоўвае сабе розныя па аб’ёму прасторы, арганізуе іх вакол сябе:

*Человек надел трусы,
майку синей полосы,
джинсы белые, как снег,
надевает человек.*

*Человек надел тиджак,
на него нагрудный знак
под названием “ГТО”.
Сверху он надел пальто.*

*На него, стряхнувши пыль,
он надел автомобиль.
Сверху он надел гараж
(тесноватый – но как раз!),*

*сверху он надел наш двор,
как ремень надел забор,
сверху наш микрорайон,
область надевает он.*

*Опоясался как рыцарь
государственной границей.
И, качая головой,
надевает шар земной.*

*Чёрный космос натянул,
крепко звёзды застегнул,
Млечный Путь – через плечо,
сверху – кое-что ещё...*

Такім чынам, у канкрэтных ідыядыскурсах тая ці іншая з пералічаных лакатыўных сфер выступае як асноўная, дамінуючая. Адны паэты імкнуцца да максімальна шырокай прасторы, схільныя да назірання рэчаіснасці “з арбіты касмічнага карабля” (з выказвання І. Навуменкі аб паэзіі А. Вазнясенскага; сюды ж можна аднесці Л. Мартынава, Р. Раждзественскага і інш.), другія – да “зямной”, сферы быцця лірычнага “Я”, той, што непасрэдна акружае (С. Ясенін, М. Рубцоў, С. Сакалоў, І. Ляпін і інш.).

Таксама выяўляюцца адрозненні не толькі на ўзроўні ідыястыліяў, але і на ўзроўні нацыянальных стыляў. Так, руская паэзія ў параўнанні з беларускай – гэта паэзія больш шырокай прасторы; беларускія паэты імкнуцца да лакалізацыі сваёй прасторы ў межах сферы быцця, якая непасрэдна акружае чалавека, інакш кажучы, выражаюць сваю прастору звычайна праз канцэпты “Радзіма”, “малая радзіма”. У прыватнасці, падводзячы вынікі даследавання беларускіх мастацкіх параўнанняў, М.І. Канюшкewіч, спасылваючыся на Г. Гачава, прыходзіць да высновы, што беларуса характарызуе “ўвага да блізкіх, прывычных прадметаў і з’яў. Як спецыфічнае, ці, дакладней, як дамінуючае – увага да трох сыхій – свету, зямлі, вады. Няма паветранасці, прасторавасці, вышыні, бясконцасці, як у рускага чалавека” [2, 78–79]. Аналагічнае назіранне сустракаем і ў манаграфіі Л.М. Чумак: “Калі расіяніну характэрна імкненне да прасторавасці, то беларус схільны да лакалізацыі свайго месца, сакралізацыі сваёй малой радзімы” [3, 22]. Вось адзін з яркавых прыкладаў:

<i>Не ведаю, якім вузлом Навекі я прывязан Да старых сосен за сялом, Да яблынь, груш і вязаў;</i>	<i>Да кладак гладкіх, Вадуноў, Да траў, жытоў на ўзлесках, Да партызанскіх курганоў І помнікаў гвардзейскіх...</i>
---	--

*Адно я знаю: гэтакі меч
На свеце не сруецца,
Каб мог ён вузел мой рассеч,
Не закранушы сэрца.*

(А. Пысін).

Акрамя таго, адны і тыя ж лакатывы рускімі і беларусамі ўспрымаюцца па-рознаму. Так, паняцце “поле” актуалізуе ў паэтычным мысленні рускіх і беларусаў розныя сэнсы: “у рускай культуры *поле* асацыіруецца з прыкметамі ‘раздольнае’, ‘чыстае’, ‘прыгожае’, адзнакавымі словамі ‘радасць’, ‘воля’ і інш. Нацыянальна-культурная спецыфіка *поля* ў беларусаў прадстаўлена ў намінацыях ‘праца’ (труд), ‘пот’, ‘надзел’, ‘жытнае’, ‘васількі’ і г.д.” [4, 73].

Назіраецца характэрная карэляцыя прасторавых каардынат тэкстаў (ідыястыліяў) з метафарычнасцю апошніх. Так, ідыястылі, арыентаваныя на максімальна шырокую прасторавасць, як правіла, у значна большай ступені метафарычныя ў параўнанні з ідыястыліямі лакальнай прасторы. Гэта звязана з актыўнай эксплуатацыяй у іх мадэліруючай функцыі метафары, г.зн. функцыяй стварэння новых канцэптаў, новых ведаў [5], што больш актуальна для выхаду ў неахопленыя чалавечым розумам межы, якімі з’яўляюцца Прырода, Бог, Стваральнік, Космас. Так, М. Эпштэйн [6, 201] супрацьстаўляе стылі паэтаў “метафарычнага” напрамку (Л. Мартынаў, Р. Раждзественскі, А. Вазнясенскі і інш.) стылям такіх аўтараў, якіх ён называе “ціхімі і вясковымі паэтамі” (М. Рубцоў, С. Сакалоў, А. Жыгулін і інш.), якія структурыруюць прастору пераважна праз канцэпт *малая радзіма*.

Гэта, вядома, не значыць, што паэты тыпу М. Рубцова, С. Ясеніна і інш. не звяртаюцца да метафары (у Ясеніна, напрыклад, вобразныя параўнанні, эпітэты, метафары складаюць адну з найбольш адметных прыкмет ідыястылію). Аднак іх метафорыка нясе іншую, у параўнанні з метафорыкай супрацьпастаўленых ім паэтаў, прагматычную нагрукку, выконваючы пераважна эмацыянальна-экспрэсіўную, а не канцэптуальна-мадэліруючую функцыю. Інакш кажучы, калі адны паэты па меры неабходнасці звяртаюцца да метафары, ужывляюць яе ў тэксты, то тэксты іншых (“метафарыстаў”) – гэта і ёсць метафары, а часам і метаметафары, якія мяжуюцца з фантастычнымі вобразамі; тут метафара не троп, не сродак, а каркас, субстрат, матэрыяльнае цела тэксту, базавы спосаб тэкставай рэпрэзентацыі карціны свету. І яшчэ адна дэталі: для

стварэння канцэпту маля радзіма больш характэрныя атрапаморфныя і зааморфныя метафары, якія ўзыходзяць да пэўных архетыпаў (“жыццё – сеянне”, “жыццё – двіценне”, “смерць – завяданне”), а для рэпрэзентацыі шырокіх, касмічных прастораў, акрамя некаторых архетыпічных метафар (“быццё – кніга” і інш.), надзвычай характэрныя метафарычныя пабудовы, заснаваныя на так званых кенатыпах¹, што ілюструе шэраг прыведзеных вышэй прыкладаў.

Такім чынам, высокія мадэліруючыя здольнасці метафары актыўна эксплуатаюцца паэтамі пры канцэптуальным будаванні адносін лірычнага героя і навакольнай прасторы. Пры дапамозе метафары задаецца пэўная сістэма каардынат, вызначаюцца ў ёй ролі яе фігурантаў, даецца момант адзнакі, падключаецца канцэптуальнае поле інтэртэксту.

Літаратура

1. Кураш С.Б. Метафора и её пределы: микроконтекст – текст – интертекст. Мозырь, 2001.
2. Канюшкевіч М.І. Моўная карціна свету беларуса (на матэрыяле мастацкіх параўнанняў) // Славянские народы и их культура в современном мире: Матер. междунар. науч. конф. Гомель, 1996. С. 76–80.
3. Чумак Л.Н. Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии. Мн., 1997.
4. Маслова В.А. Преданья старины глубокой в зеркале языка. Мн., 1997.
5. Black M. Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy. Ithaca; N.Y.: Cornell UP, 1962.
6. Эпштейн М. Концепты... Метаболы... О новых течениях в поэзии // Октябрь. 1998. № 4. С. 194–203.

Summary

The article is devoted to conceptual metaphors of Russian and Belarus poetry. The role of metaphor in the creation of image of space in the poetic texts is studied.

Поступила в редакцию 18.02.05.